

Dušan Lukač

O UČEŠĆU PREDSTAVNIKA IZ SLOVENIJE U DISKUSIJI U NRPJ
O NACIONALNOM PITANJU 1923. GODINE

Ozbiljno stanje u zemlji izazvano nacionalnim ugnjetavanjem Hrvata, Slovenaca, Makedonaca i drugih naroda od strane velikosrpske buržoazije usloвило je interes za nacionalno pitanje u slovenačkom radničkom pokretu. Preispitivanju opšteprihvaćenog stanovišta u radničkom pokretu Jugoslavije da je nacionalno pitanje isključivo problem buržoazije u toku 1922. i prvoj polovini 1923. znatno su doprinjeli predstavnici radničkog pokreta iz Slovenije. Preispitivanjem i obaranjem ovoga stanovišta legalno je odbacivan negatorski odnos KPJ prema nacionalnom pitanju.

U vezi sa ovim predstavnici slovenačkog radničkog pokreta znatno su doprinjeli interesovanju 2. zemaljske konferencije KPJ, maja 1923, za nacionalno pitanje kao i donošenju njene odluke da se u NRPJ povede jedna šira diskusija o nacionalnom pitanju u Jugoslaviji.

O upornosti snaga u radničkom pokretu Jugoslavije koje su stajale na starim pozicijama u nacionalnom pitanju svedoči i uvodni članak u organu NRPJ od 31. maja 1923, Radniku-Delavcu koji je otvorio diskusiju i istovremeno prezentirao stare ili kompromiserske stavove u nacionalnom pitanju.

Pored ostaloga u uvodniku se ostaje na starom stanovištu da su Srbi, Hrvati i Slovenci »plemena«, čime se indirektno odbacuju nacionalne osobitosti i specifičnosti ovih naroda. Najverovatnije da je ovakav stav rukovodstva NRPJ — odnosno KPJ znatno sputavao aktivnost i istupanje učesnika iz Slovenije, koji su inače pokazivali interes za nacionalno pitanje u zemlji.

Inače bi bilo teško razumjeti odsustvo priloga u diskusiji iz Slovenije za prva tri meseca vodjenja diskusije u kojoj je inače učestvovalo niz diskutanata iz drugih krajeva zemlje. Medju ovima bilo je diskusija i najistaknutijih rukovodilaca KPJ — na primer Pavla Pavlovića objavljena u Radniku-Delavcu br. 241 od 28. juna 1923. i Projekat rezolucije o političkoj situaciji i neposrednim zadacima NRPJ koji je za III. narednu konferenciju bio pripremio Triša Kaclerović i koja je predstavljala prilog diskusiji.¹

Diskusija Pavla Pavlovića uglavnom je težila iznalaženju kompromisa izmedju starih shvatanja KPJ u nacionalnom pitanju koja su preživela i u praksi propala i novih intencija koje su se osećale naročito na levisi NRPJ i KPJ.

¹ Radnik-Delavec br. 55 i 56 od 24. i 28. juna 1923. — Borba, Zagreb od 27. jula 1923. — Arhiv RPJ, Fond KI, 1923, br. dok. 35 i 41.

Veran starim pogledima on smatra da je nacionalno pitanje u Jugoslaviji »fata morgana« koju izaziva konkurentna borba srpske, hrvatske i slovenačke buržoazije. S obzirom da uopšte ne pokreće pitanje postojanja formiranih južnoslovenskih naroda, on prećutno ostaje na starim pozicijama nacionalnog jedinstva koje je bilo odbačeno od strane nacionalno ugnjetenih naroda.

Takodje ni Triša Kaclerović se ne opredeljuje u ovom pogledu po pitanju priznavanja nacionalnih osobenosti pojedinih južnoslovenskih naroda. On ipak preporučuje da se ugnjetenim masama ukaže na izdajstvo »plemenskih« buržoazija i da se pred mase ide sa jasnom parolom o pravu na samoopredeljenje do obrazovanja zasebnih država.²

Odsustvo učesnika iz Slovenije u diskusiji u NRPJ o nacionalnom pitanju nije značilo i odstupanje od borbe za pobjedu nove marksističke linije u nacionalnom pitanju. I te kako snažno interesovanje za ovu oblast društvenih odnosa pokazano je u pokrajinskom rukovodstvu KPJ iz Slovenije. Na savetovanju pokrajinskog veća KPJ za Sloveniju 22. jula 1923, druga tačka dnevnog reda je bila politička situacija i nacionalno pitanje, i u toku rada savetovanja nekoliko diskutiranih je govorilo o nacionalnom pitanju u Jugoslaviji. Dato je niz primedbi na rad centralnog rukovodstva KPJ i NRPJ i njegov odnos prema pokrajinama. Jedan od učesnika savetovanja primetio je da je nezainteresovanost centralnih rukovodstva za zbivanje u pokrajini vidna i po tome što na to savetovanje nisu uputili svoje predstavnike.³ U toku diskusije konstatovano je da Partija nije imala jasan stav u nacionalnom pitanju, da je o tom problemu u praksi vodjeno malo brige i pored toga što se o takvim gorućim problemima ne može samo razmišljati već se mora »sa jasnim i otvorenim parolama istupiti pred narod«.⁴ Izgleda da na ovome savetovanju nije data konkretna ocena toka dotadašnje diskusije o nacionalnom pitanju ali se o tome daje negativna ocena nekoliko dana kasnije u pismu Dragutina Gustinčiča Jakobu Žorgi.⁵ Značaj nacionalnog pitanja u političkoj borbi radničke klase ističe i Krajevna organizacija NRPJ za Ljubljano u svom pismu od 25. jula iste godine gde se predlaže da se u dnevni red naredne konferencije NRPJ obavezno stavi i tačka o nacionalnom pitanju.⁶

Od posebnog značaja ne samo za Sloveniju već i za radnički pokret cele Jugoslavije bila je politička rezolucija sa pomenute pokrajinske konferencije u kojoj se predlažu stavovi u nacionalnoj politici koji će biti u KPJ primljeni tek nekoliko godina kasnije. Posle ozbiljnih zamerki upućenih na račun nedovoljnog angažovanja centralnih organa u pokrajinama u ovoj rezoluciji se iznosi da je centralno rukovodstvo svojim neraščišćenim pogledima u nacionalno pitanje dovelo do toga da se na nacionalno pitanje drugačije gleda u Hrvatskoj i Sloveniji nego što je to slučaj u Srbiji. Smatra se da je ovome doprinela politika nepovezivanja predstavnika iz pokrajina kao i nedolaženje predstavnika iz centralnih organa u pokrajini. Posebno je interesantan deo rezolucije u kome se

² Borba, Zagreb od 27. jula 1923.

³ ARPJ, KI, 1923, br. 44, Zapisnik sa sastanka Pokrajinskog partijskog veća KPJ sa Sloveniju održan 22. jula 1923. prevod, str. 4.

⁴ Isto, str. 6.

⁵ Pismo Dragutina Gustinčiča (Anina) — Jakovu Žorgi (Ivanofu) ARPJ, KI, 1923, br. 49. Ovde se pored ostalog kaže »Citaj samo članke ki jih publicira Radnik o narodnostnem vprašanju, pa boš videl kolikta mizerija vlada v našem marksizmu in poznavanju jugoslovenskih razmer.«

⁶ Pismo krajevne organizacije Neodvisne delavske stranke Jugoslavije, Ljubljana 23. julija 1923, ARPJ, KI, 1923, br. 45.

govori direktno o nacionalnom pitanju i gde se pored ostalog kaže da je u uslovima tadašnje Kraljevine Jugoslavije jedino moguće rešenje jugoslovenskog problema kroz stvaranje Dunavsko-Balkanske federacije u kojoj bi pored Srbije i ostalih zemalja ušle i Slovenija, Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Crna gora i Makedonija. Ovde se takodje po prvi put jasno ističe da se četiri južnoslovenska »plamena«: Srbi, Hrvati, Slovenci i Makedonci osećaju kao samostalne nacije i da ovo njihovo uverenje mora biti merodavno pri formulisanju stavova KPJ u nacionalnom pitanju. Kategorički se odbijaju svi historijski i državno-pravni programi velike Srpske i velike Hrvatske, jer su oni u punoj suprotnosti sa željama ovih i drugih južnoslovenskih naroda.⁷

U rezoluciji se posebno ističe nužnost stvaranja jedinstvenog fronta kojemu bi bio jedan od osnovnih zadataka borba protiv fašizma, šovinizma i militarizma. Takodje se predlaže da se pre konferencije NRPJ održi plenum KPJ na kome bi se detaljnije razpravljalo o nacionalnom pitanju.⁸

Nekoliko dana kasnije posle savetovanja o pokrajinskom rukovodstvu Slovenije usledio je nastavak diskusije sa pisanim priložima, koji su i dalje uglavnom objavljivani u centralnom organu NRPJ Radniku-Delavcu ali i u pokrajinskim listovima NRPJ.

Tako se u Glasu slobode od 26. jula i 17. avgusta pojavio članak Dragutina Gustinčića pod naslovom K problemu narodnoga vprašanja v Jugoslaviji, s kojim je otvorena diskusija o nacionalnom pitanju i u Sloveniji.⁹ Gustinčić već na početku svoga rada kritikuje napise u građanskoj štampi o jugoslovenskom pitanju i odbacujući jugoslovenstvo stoji na stanovištu da su Slovenci, Hrvati, Srbi i Makedonci posebni narodi.¹⁰ Dalje, on razradjuje misao da je Antanta rušeći Austrougarsku srušila jedno nacionalno ugnjetavanje na ovom prostoru sveta ali da je na mesto jedne Austrije, došlo deset novih manjih zemalja, koje služeći francuskom i engleskom imperijalizmu, zavode novo, nacionalno ugnjetavanje naroda na ovome prostoru. Osnovni uzrok nacionalnih sukoba je ekonomskog karaktera i u cilju obezbeđivanja ekonomskih pozicija, bogaćenja i pljačke stvaraju se sukobi, pojavljaju težnje za osvajanjem, asimilacijom, denacionalizacijom, pojavljaju se razni vidovi nacionalizma itd. Sve je ovo moguće na Balkanu radi toga što se na vreme ovde nisu mogla izvesti nacionalne demokratske revolucije koje bi omogućile formiranje nacionalnih država sa celovitim ekonomskim i kulturnim područjem. Ovako je područje Jugoslavije, po mišljenju Gustinčića, ostalo heterogeno i razbijeno. Kao posledica vekovne razbijenosti i dugotrajnih uticaja spolja na Balkanskom poluostrvu, pa čak i u Jugoslaviji, formirao se veliki broj oblasti sa različitim privrednim, ekonomskim, kulturnim i drugim životom. Neujednačen istorijski razvitak južnoslovenskih naroda doveo je do kulturne, privredne, pa čak i geopolitičke nejedinstvenosti jugoslovenskog područja. Neučavanje ovih osebnosti jugoslovenskih i balkanskih zemalja u dotadašnjoj diskusiji Gustinčić smatra

⁷ Politička rezolucija (situacija) sa pokrajinske konferencije KPJ u Sloveniji od 22. jula 1923. ARPJ, KI, 1923, br. 39-I, prevod. Ovde pored ostalog piše: »Danas se četiri plemena osećaju kao samostalne nacije »Srbi, Hrvati, Slovenci, Makedonci, a ovo njihovo uverenje mora za nas da bude merodavno, dok ćemo filološku raspravu o tome da li smo jedan ili četiri naroda prepustiti malogradjanskim profesorima i politikantima.«

⁸ Isto, str. 2.

⁹ Dragutin Gustinčić, K problemu narodnoga vprašanja v Jugoslaviji, Glas slobode, Ljubljana, br. 17 od 9. avgusta 1923.

¹⁰ Gustinčić ovde pored ostalog kaže »Za nas je merodajno, in tega najbolj zagrizen centrealist zanikati ne more, da se čutijo tako Slovenci, kakor Hrvatje, Makedonci in Srbi za posebne narode.«

velikim propustom. On pokušava da dokaže da je Balkansko poluostrvo u privrednom, kulturnom i svakom drugom pogledu različito od Srednje Evrope. Privrednog Balkanu bi se mogla priključiti Rumunija, ali izvan balkanskog privrednog područja išla bi svakako Slovenija, Hrvatska i Vojvodina, koje i pored toga što se pribrajaju Balkanu, više orijentišu srednjoj Evropi. Radi ovakve heterogenosti, Gustinčić dovodi uopšte u pitanje mogućnost formiranja federacije balkanskih država, pa iako bi se ona nekako ostvarila, mogućnost njene egzistencije. Stoga izvlači zaključak da rešenje treba potražiti u formiranju Federacije podunavsko-balkanskih zemalja koja bi zahvatila Austriju, Čehoslovačku, Mađarsku, Rumuniju, Jugoslaviju, Bugarsku, Grčku, Albaniju i deo Turske na evropskom kontinentu. On čak predlaže i skraćeni naziv Balkansko-podunavske federacije SUDOBA od prvih slova reči Sudeti, Dunav (na slovenačkom Donava), Balkan i misli da bi takva zajednica imala potpuno osiguranu ekonomsku, privrednu, kulturnu i političku perspektivu.¹¹

Cela »SUDOBA« bila bi podeljena na istorijski formirane i po mogućnosti jednake provincije prema privrednim, kulturnim i naročito jezičnim celinama uz poštivanje želje svakog od naroda. Po ovome projektu u federaciju bi ulazile i sledeće jedinice iz Jugoslavije: Vojvodina, Slovenija, Hrvatska, Bosna, Srbija iz predbalkanskog vremena, Crna Gora eventualno sa Hercegovinom, Makedonija i Albanija sa Kosovom i Metohijom. Pojedine zemlje bi posredstvom svojih delegata birale centralne organe koji bi vodili poslove odbrane zemlje, vanjske politike, vanjske trgovine i poslove kulture i nauke od opšteg značaja dok bi sve druge poslove kao što su: narodna prosveta, privreda, socijalno pitanje, versko pitanje itd. bili u domenu pojedinih zemalja, ali bi ova celokupna delatnost morala usaglašavati se opštim principima i »saveznim najvišim zakonima«.¹²

Da bi se ostvarila potpuna ravnopravnost jezika i da ne bi došlo do privilegisanja neke od kultura na područjima sa mešanim nacionalnim stanovništvom, Gustinčić predviđa obavezno učenje jezika naroda koji na tom području žive.¹³ Ipak iz praktičkih razloga on smatra da bi trebalo na celom području SUDOBE uvesti nemački jezik, uz obaveznu dozvolu da se svako od naroda obraća predstavnicama državne vlasti na maternjem jeziku.

Gustinčić čvrsto veruje da se nacionalno pitanje naroda u Jugoslaviji može rešiti u širim okvirima, odnosno u okvirima balkansko-podunavske federacije. U pogledu konkretne aktivnosti u Jugoslaviji, diskutant predlaže da radnički pokret u zemljama Jugoslavije usmeri borbu za autonomije Hrvatske, Slovenije, Bosne i Hercegovine i za odvajanje Makedonije i Vojvodine.¹⁴

On podvlači važnost borbe protiv širenja nacionalne mržnje i smatra da se ona može postići širenjem prosvete i kulture kod zaostalijih naroda.

¹¹ Govoreći o prosperitetu buduće federacije Gustinčić kaže: »Taka enota bi imela tudi mnogo višji duševni in moralni nivo in povsem drugo perspektivo v bodočnost, kar nam bo dalo garancijo za to, da se ne bo znašla v njej ona strašna primitivna razdeljenost, ki jo vidimo danes povsod v našem političnem življenju in ki je gotovo plod svojega posebnega miljeja.«

¹² Isto, str. 3.

¹³ U vezi izučavanja jezika Gustinčić kaže: »Zahtevam torej, da se učijo na češkem vsi Čehi tudi nemško in vsi Nemci v ravno isti meri tudi češko; da se učijo v Julijski Krajini vsi slovenski delavci in kmetje tudi italijanski jezik in vsi italijanski delavci in kmetje v isti meri tudi slovenski jezik; da se učijo na Kosovu vsi Srbi arbanaški in vsi Arbanasi v isti meri tudi srpski itd. itd.«

¹⁴ U vezi sa ovim Gustinčić kaže: »Kar se tiče poskusov posameznih narodnosti v Jugoslaviji za ostvarenje svojih avtonomij (Hrvatsko, Slovenijo, Bosna Crna gora) ali za popolno odcepljenje (Makedonija, Vojvodina), sem mnenja da jih mora naša stranka, jasno naglasujoč svoj program državne ureditve — brezpogojno podpirati tudi tedaj, ker izgleda, da je to interes dotičnih lokalnih buržoazij.«

Gustinčić je po objavljivanju ovoga članka doživeo kritiku i prigovor da suviše raspravlja o dalekim i opštim stvarima. Razumljivo je da Gustinčić napadnut upravo radi njegovog smelijeg obračuna sa starim shvatanjima KPJ u nacionalnom pitanju prvenstveno sa integralnim jugoslovenstvom. U svom odgovoru na ovu kritiku Dragutin Gustinčić je bio još beskompromisniji u zastupanju stanovišta da su Hrvati, Slovenci, Srbi i Bugari potpuno izdeferencirani i formirani narodi. U ovom odgovoru svojim kritičarima on ponavlja da u Jugoslaviji nema nacionalnog jedinstva, ali da je nužno naći najprikladniji odgovor na pitanje kako obezbediti održavanje ekonomske zajednice južnoslovenskih naroda. Zahtevima masa, podvlači on, mora se udovoljiti i primera radi kaže, ako Crnogorci traže svoju republiku ili autonomiju, ona im se mora dati, »iako su oni po jeziku i po krvi čišći Srbi od svih Srba«.¹⁵

Bilo bi yeoma rizično doneti definitivne zaključke i sudove o uzrocima slabljenja interesa kod slovenačkih predstavnika za daljnje učešće u diskusiji. Ovo je opasno tim više, što za sada ne razpoložemo ni minimalno potrebnim arhivskim podacima za osvetljavanje ove pojave.

No sa dosta verovatnoće se može ustvrditi da je brzo i oštro reagovanje kritike na interesantan prilog Dragutina Gustinčića izazvalo njegovo povlačenje i slabije angažovanje ostalih učesnika iz Slovenije.

Prilog Vladimira Martelanca (pod pseudonimom Peter Razbojnik) u ljubljanskom Glasu Svobode u septembru, bio je i po obimu i po sadržaju skučen, posebno u odnosu na prilog Dragutina Gustinčića. No ipak i ovaj diskutant daje neke interesantne misli o nacionalnom pitanju.

On posebno uspešno razradjuje tezu o vezanosti proleTERSKE i nacionalno-oslobodilačke borbe i s tim u vezi ističe značaj saradnje revolucionarnog radničkog pokreta sa oslobodilačkim pokretima ugnjetenih naroda podvlačeći važnu ulogu seljaka u borbi za oslobodjenje društva.¹⁶

On takodje smatra da su odsustvo jasnog stava kod radničke partije u nacionalnom pitanju iskoristile buržoaske partije koje su uspele u skoro svim krajevima Slovenije¹⁷ da oko autonomnih parola okupe deo potlačenog seljačkog stanovništva. Da bi se ove mase odvojile od buržoazije, radnički pokret mora dokazati da je stvar radnika i potlačenih naroda istovetna. Interesi eksploatisanih i nacionalno ugnjetavanih masa su isti i zato se mora izvršiti objedinjavanje energije radničke klase i nacionalnooslobodilačkih pokreta.

Ovaj diskutant ističe značaj rada naprednih snaga u potlačenim delovima Slovenije u predelima Julijske krajine, pod vlašću Italije, gde fašizam najgrubljim metodama pokušava da denacionalizuje Slovence. Takodje da je nužno dokazati da se politikom buržoazije, koja saradjuje sa fašizmom, ne može rešiti nacionalno oslobodjenje u tim krajevima, već jedino zajedničkom borbom radnika i potlačenih naroda protiv fašizma i nacionalnog ugnjetavanja.

¹⁵ Gustinčić u vezi ovoga kaže: »Ne to što mi želimo — narodno jedinstvo već to, što postoji — mnogo narodnosti u Jugoslaviji — to je za našu politiku merodavno. Sve dok Hrvati, Slovenci, Srbi i Bugari vele da su Hrvati, Slovenci, Srbi i Bugari i rade kao takvi u svojoj politici — sporedno iz kakvih razloga — oni su Hrvati, Slovenci, Srbi, Bugari, oni su zasebni narodi i niko nema pravo da im to spori ili da ih sili da oni to ne budu. Za »narod« ili »narodnost« niti je jedna karakteristika jezik niti državnost, niti vera, niti rasa, ali je sigurno za to neminovno potrebno jedno, a to je volja.«

¹⁶ Vladimir Martelanc (Peter Razbojnik). K problemu Slovencev, ki so zaradi kapitalističnega versajskega miru postali sužnji laških kapitalistov. On ovde pored ostalog kaže: »Proletarska revolucija zmagala je, ako je njena stvar njena ideja, stvar velike većine, širokih delovnih plasti kakega naroda in v to svrhu se mora zvezati z osvobodilnim bojem malega kmeta in z osvobodilnim bojem tlačanih narodov.«

¹⁷ Isto.

Padu u oči da u centralnom organu Radniku-Delavcu u kome je diskusija sve do kraja 1923. bivala sve življa nije objavljen više ni jedan prilog iz Slovenije. Ovo je bilo štetno posebno iz razloga što su u drugom delu diskusije veoma aktivno učestvovali najistaknutiji marksisti iz drugih krajeva zemlje i što su upravo u tim diskusijama tretirani problemi koje je sa još nekolicinom drugih diskutantata pokrenuo Dragutin Gustinčić. Najosetljivija pitanja ovoga dela diskusije: priznavanje nacionalnih posebnosti Srbima, Hrvatima, Slovencima i problem uređenja nacionalnih odnosa u zajedničkoj državi sa najviše smelosti je pokrenuo upravo Gustinčić.

Krajem oktobra i početkom novembra objavljene su nekolike anonimne i kraće diskusije, kao na primer u Ljubljanskom »Glasu slobode« pod naslovom »Vzrok nacionalnega boja v Jugoslaviji. Avtonomija ali federalizem« u kojima se na dokumentovani način nastoji dokazati da nacionalno pitanje u Jugoslaviji nije moguće rešiti putem revizije buržoaskog ustava.¹⁸

U članku »Razvoj nacionalnega vprašanja in NSDJ« (Razvoj nacionalnog pitanja u Nezavisnoj radničkoj partiji Jugoslavije) objavljenom u ovom listu 1. novembra 1923. dokazuje se da ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca u jednu državu posle sloma Austro-Ugarske, nije opravdalo težnje ovih naroda, jer je hrvatska i slovenačka buržoazija kapitulirala pod pritiskom srpske buržoazije i monarhije. Na mesto federativne zajednice koja bi bila prirodni nastavak dotadanjeg specifičnog razvitka pojedinih naroda uveden je centralizam sa nacionalnom neravnopravnošću i ugnjetavanjem koje je pojačalo protivrečnosti i razlike kod ovih naroda i u isto vreme uslovalo okupljanje masa oko njihovih nacionalnih buržoazija. Ovaj diskutant ističe da je zadatak radničkog pokreta da objedini klasne i nacionalno-oslobodilačke snage za borbu protiv buržoazije, a za ostvarenje federacije naroda Jugoslavije.¹⁹

Finalni deo diskusije u NRPJ o nacionalnom pitanju do kraja 1923. vodjen je bez učešća učesnika iz Slovenije. U poslednjem članku Djure Cvijića u decembru 1923. u kome se želelo dati rezime uspeha diskusije potcenjen je značaj učešća diskutantata iz Slovenije jer se nijedan od slovenačkih učesnika ne spominje ni na levisi ni na desnici. U kojoj je meri ovo nedovoljno učešće slovenačkih komunista u diskusiji uticalo na rezultate diskusije i konačno na stavove u nacionalnom pitanju zauzete na 3. zemaljskoj konferenciji KPJ 4. 1. 1924. teško bi bilo sada oceniti. Evidentno je samo to da jedno od krupnijih pitanja koje je jedino pokrenuo Dragutin Gustinčić — to je priznavanje nacionalne posebnosti Makedoncima, nije u toku diskusije raščišćeno.

Na 3. Zemaljskoj konferenciji KPJ prihvaćeno je i u rezoluciji o nacionalnom pitanju zapisano novo shvatanje o postojanju Srba, Hrvata i Slovenaca kao posebnih i formiranih naroda. Medjutim, iako je pitanju Makedonije posvećena velika pažnja, ipak se nije došlo do spoznaje da postoji makedonska nacija već se ostalo na stanovište da u Makedoniji žive predstavnici svih ostalih okolnih balkanskih naroda.

Ipak su rezultati diskusije potvrđeni na 3. zemaljskoj konferenciji bili velika pobeda novih stremljenja i shvatanja o nacionalnom pitanju. Oni će poslužiti za daljnju još uspešniju razradu stavova KPJ u nacionalnom pitanju.

¹⁸ Vzrok nacionalnega boja v Jugoslaviji. Avtonomija ali federalizem? Glas svobode br. 28, od 25. oktobra 1923.

¹⁹ Razvoj nacionalnega vprašanja in NSDJ, Glas slobode, br. 29, 1. novembra 1923. i br. 33 od 15. novembra 1923.